

Kállay Géza

AZ „ELFELEJTETT SZÓ”

[SZAVADAT NE FELEDD]

2017-09-03 | ESSZÉ, SZAVADAT NE FELEDD

„Szavadat ne feledd!”, vagy: „Szavadat ne felejtsd!” (ahogy nekem jönne inkább a számra); azaz: 'hadd szó-ljak közbe, bár tudom, hogy valami fontos (és meglehetősen hosszadalmas) mondanivaló közepében vagy. De amit én mondani szeretnék, még fontosabb, nagyon ide kíváncozik, és én felejténém el, amit mondani szeretnék, mire te a végére érsz, ha most tovább hagylak beszélni. Sőt, legalábbis annak egy részét,

amit te még mondanál, talán feleslegessé is teszi, ezért amikor átadod a szót, emlékezz, hol hagytad abba, hogy miután én elmondtam a magamét, te folytatni tudd.’

a folytatás lehetősége

Bonyolult társalgási helyzetben

(„kommunikációs szituációban”, „szócsereben”)

igyekeznek újraírni („újra(meg)beszélni”) a három

szó, a *szavadat ne feledd!* felszólító módú kérés

a beszélgetés feltételeit. Megakasztja, jogosítványt kér az átvételére, s bár jelzi, hogy majd visszaadja a szót, a Másik memóriájára bízva a későbbi folytatás lehetőségét. Ez utóbbiban semmi rendkívüli nincs. De nekem különös, hogy ez a többé-kevésbé bevett, frazeológiai egységgé vált fordulat – ahogy például a *beleegyezését adja, a világot jelentő deszkák, vagy a kutya baja* – a használt nyelv, azaz a beszéd alapegységét a szó-ban, és nem például a mondatban látja. „Mondatodat ne feledd!”: nem hangzik feltétlenül különösnek, de sokkal inkább használnám a „szavadat”-változatot. A „beszédedet ne feledd!” viszont már egészen mást jelent. A *Szavadat ne feledd!* ugyanis az ún. „frazeológiai szócsoport” kategóriájába kívánkozik, azaz a jelentéstani, mondattani, alaktani vagy a szavak behelyettesíthetősége révén mutatkozó kötöttség még kevésbé erős. Erős belső összetartó erővel rendelkező szócsoportok az ún. „szójárások” (*Pálinkás jó reggelt!*, és nem pl. „*Boros/konyakos/sörös jó reggelt!*; *farkasordító hideg*, és nem pl. „*farkasordító meleg*”), vagy a „szólások” (*szóvá tesz, anyámasszony katonája; saját szakállára*), ahol pl. a „mondattá tette a hibát”, az „apámuram katonája”, a „saját bajuszára”, és effélék a megszokott, önálló jelentésre együtt szert tévő szókapcsolatoknak legfeljebb a paródiáiként értelmezhetők.

A *beszél* szláv jövevényszó, a *bez* ('kint') és a *seda* ('hely', 'ülés') összetételből alakult ki; aki beszél, a mondanivalóját magán kívülre helyezi, a „kinti helyre”, a *szó(l)* viszont ugor eredetű; a rokon nyelvekben megfelelői ilyen jelentésekkel rendelkeznek: 'hang', 'felkiáltás, ima', 'dallam', 'jajszó', 'zokszó', 'énekszó'. A rokon értelmű *(ki)mond*, *kifejez*, *közöl*, *nyilatkozik*, *kinyilvánít*, *kinyilatkoztat*, *kijelent*, *állít*, *hangoztat* az etimológiák tanúsága szerint szintén finnugor, sőt nemegyszer uráli örökségeink. A *ki-* igekötő

gyakori előfordulása, és a 'nyit', 'nyílik' összekapcsolódása a beszéddel első pillantásra szembetűnő, és a szláv szó mögött meghúzódó metaforikus szemlélettel cseng egybe: a beszélő megnyílik, hogy a belső tartalom kívülré jusson (a *fej*-ből), hogy a köz-össég vehessen róla tudomást. A különböző képzők (-*d*, -*l*, -*t*, -*z* stb.) csatlakozása előtti alapszavak ősi jelentései azt sejtetik, hogy aki *szól*, voltaképpen egy dallamívet *hang*-zó formára hoz, vagy feljajdul; amit mondunk, annak meg kell *áll*-nia a maga lábán, és a szó valamit *jelen*-valóvá, *itt*-é, *most*-tá tesz. [1]

valami fontosat akartam mondani

Előfordul, hogy a szó mégsem jön ki a fejből, nem válik jelenvalóvá, nem lesz belőle *itt* és *most*: bennragad, megszegik; félelemtől, megdöbbenéstől, csodálkozástól,

haragtól, más egyébtől, de a szót el is lehet felejteni (a színészek, akik mindig mások előre megírt szövegeit mondják a színpadon, rettegnek a „rolótól”: amikor az agy, az elme mint üres lap mered az emberre). A szófelejtés drámai elemzését olvashatjuk Levendel Júlia „*Valami fontosat akartam mondani*” című esszéjében (Liget, 2005 november) Ivan Dmitrics Gromov, *A 6-os számú kórterem* egyik főszereplőjének „gondolat-kisiklása” kapcsán. Az üldözési mániában szenvedő Gromov a kórház orvosával, Andrej Jefemics Ragin doktorral beszélget, s közben Ivan Dmitricstől hosszú, lázas, kapkodó és mégis – ahogy Levendel Júlia írja – „gyönyörűséges, a beszélt nyelvet felülmúló költői szónoklat”-ot hallunk: „Így tehát, ismétlem” – magyarázza Gromov beszéde végén – a sztoikus filozófiának nem lehet jövője, míg, amint tetszik látni, az idők kezdetétől fogva mind a mai napig egyre fokozódik a harc, az érzékenység a fájdalom iránt, az ingerre való válaszolás képessége... – Ivan Dmitrics hirtelen elveszítette gondolatai fonalát, megakadt, és bosszúsan törölgette a homlokát. – Valami fontosat akartam mondani, és most elfelejtettem... Miről is? ...”

Levendel Júlia egyik fontos észrevétele, hogy az „elakadt mondat híven *kottázza* a 'gondolat-kisiklást'” abban a szövegben, amely általában is zenei hangoltságával tűnik ki [a kiemelés eredeti]. [2] Így nemcsak Gromov betegségéről kapunk Csehovtól „pontos anamnézist”, hanem magunk előtt láthatjuk magának a nyelvnek a „megbetegedését”. Hiszen Gromov eljártssa előttünk elméjének egyszerre riasztó

könyörtelenséggel logikus és ijesztően változékony működését, pontosan jelezve, mikor van még a beszélő nyelve birtokában, és az mikor torpan meg, „esik ágynak”, mond csődöt: mikor válik a nyelv irányíthatatlanná. Ettől lesz hiteles Csehov portréja: az ihletettséget, a csodálatot, a nagyszerűséget éppúgy mutatja, mint a gyengeséget, a sebezhetőséget, a képtelenséget, hogy akár önmagunkon kiigazodjunk. Tehát „amit [Gromov] itt mond, nemcsak igaz, fontos, de szívbemarkolóan szép is, pedig *épp annyira meddő*, mint Ragin szövege” [a kiemelés ismét eredeti].

Pedig – s ezt már én mondom – ami végül Gromov eszébe jut, épp a Ragin által – Ivan Dmitrics szerint „kifigurázva” képviselt – sztoicizmushoz kapcsolódik: „Igen! Azt akartam mondani: valamelyik sztoikus filozófus egyszer eladta magát rabszolgának azért, hogy ezzel kiváltsa egy felebarátját. Látja tehát, hogy a sztoikus is reagált az ingerre, hiszen ilyen nagylelkű cselekedethez, hogy az ember önmagát áldozza fel embertársáért, okvetlenül felháborodott, együttérző lélekre van szükség.”

Igaz, Ivan Dmitrics nem pontosan a megszakadt mondatot fejezi be, ráadásul annak addigi logikája azt sejtette, a jövőről lesz szó, ezzel szemben a folytatás a múltból idéz példát és inkább Ragin gondolatmenetéhez csatlakozik, mint a sajátjához. De Gromov még a sztoicizmusban is az érzékenységet, a reagáló-képesség kifinomultságát, a ki-helyezés, kinyilvánítás cizelláltságát emeli ki. A kifinomultság, az ember „magasabbrendűsége” más élőlényekkel szemben Gromov számára nem azt jelenti, hogy az ember elfojt bizonyos zsigeri reakciókat, „uralkodik önmagán”, s józan mérlegeléssel belátja, hogy fájdalma, felháborodása, ordíthatnékja megalapozatlan, mert „a meleg, kedélyes szoba és e között a kórterem közt semmi különbség nincsen”, és a „nyugalom és a megelégedés nem az emberen kívül van, hanem benne magában”. „Bocsásson meg – ragadta magához a szót Gromov nem sokkal elakadása előtt, egyre jobban felhevülve –, de én mindezt nem értem. Csak annyit tudok, hogy Isten engem forró vérből és idegekből alkotott, igen! És a szerves szövetnek, amíg életképes, minden izgalomra reagálnia kell. És én ragálok! A fájdalomra ordítással és könnyel válaszolok, aljasságra felháborodással, ocsmányságra undorral”. Inkább az ember-mivolt ismertetőjegye, hogy külső megnyilvánulásai – legyenek azok fogalmiak-nyelviak vagy artikulálatlan kiáltások, feljajdulások – minél pontosabban tükrözzék a belső tartalmat, minél pontosabban, „egy-az-egyben” szólaltassák meg, énekeljék hanggá az érzelmi-lelki kottát. Ehhez – mint Levendel Júlia észrevette – a kényszerű elakadás, a taktus-szünet is hozzátartozik: a nem kívánt elfulladás is többszörösen kommunikatív. „Minél alacsonyabb rendű a szervezet, annál kevésbé érzékeny és annál gyengébben reagál az ingerre – magyarázza Gromov –, minél magasabb rendű, annál fogékonyabb, és annál hevesebben reagál a külső valóságra”.

Erős, konkrét hatás, benyomás: ehhez mérten adekvát, heves, látványos, jól hallható, „kézzel fogható” reakció, akár az elhallgatás – ezt tartja helyénvalónak a beteg, de roppant intelligens fiatalember.

más kint, mint bent

Gromov filozófiájának ez a sarkalatos pontja. Pontosabban, itt is megnyilvánul az a mélyebb princípium, ami gondolatait egységbe vonja: a vágyott nyelvi híd, a Másik megértése csak az

egyes ember és a másik egyes ember között működhet. Persze lehet, hogy így sem: nekem úgy tűnik, Ragin itt csak a szavak felszíni értelmét fogja fel, ami mögül hiányzik az átélt tapasztalat; csak amikor a maga testi mivoltában is rabja lesz a hírhedt kórteremnek, amikor a bőrén-húsán érzi a verést, a sebeket, amikor végképp megalázzák, döbben rá, mennyire más kint, mint bent. Annyi azonban bizonyosnak tűnik, hogy Gromov szerint csak akkor remélhetünk harmóniát egymás közt, ha az egyedire egyedi a válasz, s az egyszeri és partikuláris nem oldódik fel az általánosban; azt a sztoikus bölcslet említi példájában, aki valami nagyon ténylegeset, nyersen valóságosat, kézzel foghatót tett egy másik emberrel: eladta magát, hogy kiváltsa a Másikat, megvásárolja a Másik szabadságát. Gromov egyik hosszú monológja Ragin sebtében rekonstruált életformájának éles kritikája, amely – az orvos vörös orrát is számításba véve – azt is megállapítja, hogy a mindenféle „fejproblémával” küzdőket, az elme, a szellem és az idegek világába belegabalyodottakat mindeddig elhanyagoló Andrej Jefemics nem veti meg a szeszt sem. S valóban: Ragin, mialatt minden lelkifurdalás nélkül felveszi a fizetését, kényelmes és teljesen meddő életet él: elmereng „az életről” a könyvei felett, vodkázik, sós uborkát rágcsál, és sört iszogatva napról napra, délutánról délutánra ugyanazokat a közhelyeket mondja fel a postamesterrel beszélgetve a mai jelentéktelen, banális, szellem nélküli világról. S a világ megváltoztatása Ragin (és a postamester) szerint eleve reménytelen vállalkozás, mert bajait egyetlen, vagy néhány ember úgysem tudja orvosolni.

De Gromov nem is azt kívánja Andrej Jefemicstől, hogy gyógyítsa meg „az emberiséget”. Mert hány beteget tud megmenteni egy orvos aktív évei alatt? Hány embert tud valamire megtanítani egy tanár, amíg értelmes gondolatokra képes? Hány nézőre tesznek nagy hatást egy színész hiteles alakításai egy negyven-ötven éves pályafutás alatt? Hányan olvasnak egy-egy olyan költőt, író, akinek van mondanivalója, *beszéde, szava*? Nem „az emberiség számára”: ez Gromov szemében annyira általános, hogy már jelentése sincs. Ivan Dmitrics szerint bárki megteheti, hogy együttérzéssel és irgalommal fordul egy-egy, mindig kézzel fogható, konkrét Másik felé, és legalább a szemébe néz.[3] A „megoldás” – ami persze még nagyon sok tényező függvénye – mindig az egyediben, a személyesben, az „egyhez-az-egy”-ben keresendő (és ez csak az első lépés). Nem szereti „az-embert”, aki az emberiséget szereti; szeretni csak személyt: Téged, Őt lehet. Mintha Jonathan Swiftet hallanánk Alexander Pope-nak írt 1725. szeptember 29-én kelt levelében, amelyben arról vall, milyen elvi meggondolásokon nyugszik nemcsak a *Gulliver utazásai* című regénye, hanem egész életfilozófiája is: „Mindig utáltam minden nemzetet, foglalkozást és közösséget, és minden szeretetem az egyének felé fordul: például utálok az ügyvédek néptörzsét, de szeretem Ez-és-ez Jogtanácsost és Ez-és-ez-Bírót: ugyanígy az orvosokat – itt most nem beszélek a saját hivatásomról – a katonákat, az angolokat, skótokat, franciákat, és a többieket. De legfőképpen utálok és megvetem ezt az állatot, akit embernek hívnak, de a szívemből szeretem Jánost, Pétert és Tamást és így tovább”. [4]

holt fogalom

Vagy mintha egy másik orvost, Moviszter doktort hallanánk (Tatár Gáborral beszélgetve) az *Édes Annában* (Csehov elbeszélésének közvetlen hatása Kosztolányira roppant valószínű, de az orvos itt Gromovval ért egyet): [5] „Az emberiség holt fogalom. És figyelje meg, tanácsnok úr, hogy minden szélhámós az emberiséget szereti. Aki önző, aki a testvérének se ad egy falat kenyeret, aki alattomos, annak az emberiség az ideálja. Embereket akasztanak és gyilkolnak, de szeretik az emberiséget. Bepiszkolják családi szentélyeiket, kirúgják feleségeiket, nem törődnek apjukkal, anyjukkal, gyermekeikkel, de szeretik az emberiséget. Nincs is ennél kényelmesebb valami. Végre semmire se kötelez. Soha senki se jön elém, aki

úgy mutatkozik be, hogy én az emberiség vagyok. Az emberiség nem kér enni, ruhát se kér, hanem tisztas távolban marad, a háttérben, dicsfényel fennkölt homlokán. Csak Péter és Pál van. Emberek vannak. Nincs emberiség.

– És a haza?

– Az is – mondta Moviszter, és várt, mert egy jó kifejezést keresett. – Tetszik tudni: az is valami nagyon szép és nagyon tág fogalom. Túlságosan nagy. Mennyi bűnt követnek el a nevében.”

Az ilyen gondolkodásmód jól ismert paradoxona, hogy miképp válhat a mindig a konkrétat, az egyedit, a személyest előtérbe helyező gondolkodás *általános elvvé*. De az egyedi és személyes hívei nem tagadják az általánost; nehéz is lenne, hiszen minden egyedi csak általános osztályok háttérében ismerhető fel és azonosítható. És az elv nem ismeretelméleti, hanem etikai; cselekvésre buzdít, amely érzékeny a betegek, nincstelenek, a rabságot, erőszakot szenvedők, a szellemi-fizikai függőségben élők, a peremre szorultak, a kiközösítettek, a megbélyegzettek fájdalma, sokszor hangtalan kiáltása iránt. És nem „általában”, hanem a szomszéd kiáltására, valakiére az utcán, a buszon, a tanteremben, a kórházban.

Hát akkor mennyire *meddő* Ivan Dmitrics Gromov szónoklata? Ragint betege inkább szórakoztatja, esze ágában sincs visszamenni a kórházba gyógyítani, más pedig nem hallja, mit mond Gromov: szavait elnyomják a kórterem mocskos falai s a „nagyon rossz szag”. Azt hiszem, mégis van jelentősége, ha valaki – akár ilyen, teljesen reménytelen helyzetben – egy gondolatmenetet pontosan megformál, s bizonyos igen fontos szavak (*megértés, élet, külső, belső, vér, ideg, izgalom, reagál, inger, rend, fogékony, valóság...*) elhangzanak. Nem ellensúlyozhatja (esetleg akár enyhítheti) a sok-sok bajt, szenvedést, bűzt, reménytelenséget pusztán már a precíz diagnózis, a felmérés, a szabatos, rendszerezett, alapos áttekintés? Jó levegője nem szellőztethet ki valamit a penész- és húgyszagból? S Gromov végül is – a vesztenivaló nélküli ember vakmerőségével, a bolondokházába zárt értelmiségi éleslátásával – a

megvalósításban is hű marad elveihez: egy hús-vér emberhez beszél, aki érdekli, mindent neki címezve mond; kerüli az általánosítást, érdeemesnek tartja a Másikat életvitelének feltérképezésére, keményen bírálja, igyekszik jobb belátásra bírni. A szavak jelentősége kitüntetetten fakad abból, hogy egy-egy megfogalmazás mennyire talál egy-egy helyzetre, ki tudja-e emelni a Másik számára az éppen odavágó jellegzetességeket és részleteket.

elfelejtett szó

Gromovnak eszébe jut, amit mondani akart. De az is előfordul, hogy az „elfelejtett szó” épp akkor hat, ha sohasem mondják ki. 15-16 éves kamaszként arról vitatkoztam egyik barátommal, mi lehet az az „egy-két elfelejtett szó”, ami a Lokomotív GT emlékezetes, 1975-ös slágerében bukkan föl (eredetileg a *Mindig magasabbra* című nagylemez kilencedik dalaként, a szövegíró Adamis Anna)[6]:

Értünk egymás nyelvén, minden szó beszél,
Mégis másképp érted, mint ahogyan én.
Más a szó, ha mondod, más ha hallgatod,
Nem tudná a bal kéz, mit akar a jobb.

Én tudom a dallamot, te tudod a szót,
Én mondom az igazat, és te mondod a jót.
Az én igazam nem biztos, hogy neked nagyon jó,
De mind a ketten várjuk azt az elfogyott, elhagyott,
Elrabolt, ellopott egy-két elfelejtett szót.

REFRÉN:

Minden ember jó, kit megtalál egy szó,
Minden szó is jó, ha embernek való.
Minden ember más, de éppen ez a jó.
Hát meddig várjak még,
Hogy felhangzik egy elfelejtett szó?

Érzem, amit érzel, látom, amit látsz,
Mégis másképp mondom, mint amit te vársz,
Gondolhatok bármit, előbb mondod ki,
Megbotlok egy kőben, s te fogsz elesni.

Én hordom a bal cipőt, rajtad van a jobb,
Összeköt a cipőfűző, nem egy nagy dolog.
Ami nekem jó, az talán neked nem való,
De mind a ketten várjuk azt az elfogyott, elhagyott,
Elrabolt, ellopott egy-két elfelejtett szót.

REFRÉN:

Minden ember jó, kit megtalál egy szó,
Minden szó is jó, ha embernek való.
Minden ember más, de éppen ez a jó.
Hát meddig várjak még,
Hogy felhangzik egy elfelejtett szó?

Szóból vannak hidak két ember között,
Csend lobbantja őket a fejetek fölött,
Mindenki mást érez minden szó mögött,
Ami nekem kéne, azt te nem tűröd.

Én mondom az igazat, s te mondod a jót,
Én tudom a dallamot és te tudod a szót,
Ami nekem jó, az talán neked nem való,
De mind a ketten várjuk azt az elfogyott, elhagyott,
Elrabolt, ellopott egy-két elfelejtett szót.

REFRÉN:

Minden ember jó, kit megtalál egy szó,
Minden szó is jó, ha embernek való.

Minden ember más, de éppen ez a jó.
Hát meddig várjak még,
Hogy felhangzik egy elfelejtett szó?[7]

Adamis Anna – ahogy ezt az 1973-as *Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról* musical-változatának dalszövegeivel is bizonyította – messze kitűnt korának szövegírói közül verseinek igényes líraiságával és meghökkentő, töprengésre serkentő jellegzetességeivel. A szöveg két szereplőjét jóval több köti össze, mint egy cipőfűző és már két állandóan együtt-mozgó, érző, gondolkodó, harmóniában, „jóban” lévő ember másságát emeli ki: hiába „beszél minden szó”, hiába vagyok én a bal kéz és a bal láb, te pedig a jobb, mégis, minden szimmetria ellenére „mindenki mást érez minden szó mögött”. *Emlékszem*, hogy kamaszként az a szemléletes sor tette rám a legnagyobb hatást: „megbotlok egy kőbe, s te fogsz elesni”. Én tévedek, és te bűnhődsz énmiattam, de vállalsz engem, vállaljuk egymást, mert bár nagyon különbözőek vagyunk, összetartozunk, s a kapcsolatunk megkérdőjelezhetetlen evidencia. Egyek vagyunk a különbségeinkkel, a különbözőségeinkben: nem azok dacára, hanem azok miatt. A 20. században sokszor témává tett, s már a 18–19. század fordulóján mutatkozó „nyelv válságának” sok lényeges elemét megtalálhatjuk a szövegben; ezekről persze 1975 táján még semmit sem tudtam, de a *Popfesztivál*ból ma is kedvencem a *Vinnélek* dal két sora: „hogyan mondjam el neked, amit nem lehet, / Mert szó az nincs, csak képzelet”. Az *Elfelejtett szó*ban megjelenik mondás és hallgatás különbsége, s a csend jelentősége (Martin Heidegger; a korai, tehát a *Tractatus* Ludwig Wittgensteinje); még a szoros emberi kapcsolatokban is fellelhető, riasztó szétválasztottság (a kései, azaz a *Filozófiai vizsgálódások* Wittgensteinje; Stanley Cavell); a *jó* és az *igaz* különbsége (bécsi kör: Moritz Schlick, Rudolf Carnap, Otto Neurath...), de egymást kiegészítő képessége (G. E. Moore), amihez itt a „dallam” is hozzátartozik; a perspektivikusság (Friedrich Nietzsche, Edmund Husserl); a Másság elismerése, sőt ünneplése (Emmanuel Lévinas, Jacques Derrida). Kérdés marad bőven: hogyan talál meg egy szó egy embert? Ki dönti el, melyik szó „való az embernek”, hogy aztán a szót „jó”-nak minősíthessük? És legfőképpen: mi az *elfelejtett* szó? Hány van belőle? Minden helyzetben más és más az elfelejtett szó? Valóban az enyém volt-e bármikor is? És kitől várhatjuk? Mi hagytuk

el? Ki lopja, rabolja, fogyasztja? Ezért is mi vagyunk felelősek, mi semmizzük ki önmagunkat, amikor feleslegesen csépeljük a szavakat, amikor mérhetetlen sok nyelvi szeméttel (az unalmas közhelytől a tudatos hazugságig) takarjuk el a lényegét, az igazat; amikor pontatlanul fogalmazunk, amikor hibásan sorolunk valakit vagy valamit valahová, s ezért csúsztatunk, amikor úgy formáljuk a szavakat mondatokká, hogy épp az áttekinthetőség, a felmutathatóság tűnik el?

A dal erejét, feszültségét természetesen az adja (a feszes, rapszodiára emlékeztető dallam mellett), hogy még csak kísérletet sem tesz, hogy „emlékezzen”, s kimondja az (egy-két) elfelejtett szót. Ha csak sejtetné, miről *van szó*, máris alapjaiban ásná alá a

szöveg előadhatóságát. Ez volt (nem ilyen megfogalmazásban) a barátom véleménye; én nem voltam ennyire bölcs, s ilyen tippjeim voltak, mint *szeretet, szerelem, köszönöm, tisztesség, bizalom, haza* (sic! – az irodalomórákon épp romantikus szerzőkkel foglalkoztunk). Az egyetemen aztán már az első órákon, amikor jelentéstanról volt szó, mindig azt szegeztem a különböző elméletekkel szembe – inkább magamban –, hogy „Mégis másképp érted, mint ahogyan én”, „Mégis másképp mondom, mint amit te vársz”, és legfőképpen: „Mindenki mást érez minden szó mögött”. Aztán lassan beláttam, hogy a nyelvész nem az egyéni nyelvhasználat iránt érdeklődik, hanem a szavak ún. „szótári jelentésével” és az általános szemantikai (s az ezektől elválaszthatatlan grammatikai) szabályokkal foglalkozik; nem rendelhetünk mindenki mellé „saját nyelvészt”, aki külön könyvben, mintegy az egyén „használati utasításaként” mellékeli, az illető fejében és szívében éppen hogyan élnek bizonyos jelentések. Ez mindenképpen reménytelen vállalkozás lenne, hiszen a nyelv legfőbb sajátossága, hogy azt ki-ki – Noam Chomsky és követőinek kedvenc szavával élve – „kreatívan” használhatja, a jelentéseket a beszédhelyzetektől függően tágíthatja vagy szűkítheti, de ez már a nyelvészt nem érdekli, hiszen valóban igaz, hogy ahány helyzet és ahány ember, annyi lokális, partikuláris jelentés. A nyelvészt az általános, a bevett, a „társadalmilag-közösségileg” elterjedt, a tipikus, a jellegzetes érdekli, még a lingvisztikailag legnehezebben megragadható szemantikában is.

analitikus elméletek

A nyelvészet Chomsky-féle ún. „transzformációs-generatív” ágára, s a belőle kinövő iskolákra az analitikus, azaz az osztrák bécsi körnek, és a brit és amerikai nyelvfilozófiának volt meghatározó hatása. Az analitikus elméletek középpontjában a referencialitás áll, azaz nyelv és valóság viszonya: milyen szabályok szerint vonatkozik egy-egy szó, illetve mondat a nyelven kívüli valóságra? A jelentést a (tovább nem elemzett) igazság fogalmára vezeti vissza: a mondat jelentése annak elvi tudása, hogy milyen körülmények, feltételek között igaz a mondat (s ha ezt tudom, azt is tudom, mikor hamis). Az alapgondolat Gottlob Frege-től származik, s a *Tractatus*-ból, illetve az azt roppant alaposággal

tanulmányozó bécsi kör filozófiájából terjedt el; voltaképp egy logikai elv került az ismeretelméletbe. A mondat igazságfeltételeinek – a „verifikálhatóság” feltételeinek – ismerete az elmélet szerint azonos a mondat jelentésének ismeretével.

Nyilvánvaló, hogy ez akkor működik jól, ha a világot közszemlére kiállított tények halmazának tekintjük, s főleg a minél nagyobb pontosságra, „objektivitásra” törekvő természettudományok vehetik hasznát. Egyéni használatnak, érzelmi „színeknek”, „saját viszonynak” ember és szó között nincs benne helye, a szavak jelentését (vonatkozását, referenciáját) pontosan kell rögzíteni (definiálni), és a nyelven kívüli valóság darabjainak ideális esetben felmutathatóknak, megismerhetőknak kell lenniük. De már az elmélet kidolgozásának kezdetén fontos kérdésnek bizonyult, hogyan viszonyuljunk olyan – igen egyszerű, hétköznapi – helyzetekhez, amikor valaki a belső állapotáról tudósít, pl. arról, hogy „fája a foga”: ha a „fáj” annak az érzésnek a megnevezése, amely a Másik fogából ered, akkor hogyan értem meg, amit mond? Hiszen fizikai képtelenség, hogy a másik testével olyan kapcsolatot létesítsek, amely „éretteti” velem, mit él át a Másik.

Wittgenstein a *Filozófiai vizsgáldásokban* az ilyenfajta filozófiai kérdések megválaszolására a jelek használatának alapos tanulmányozását ajánlja.**[8]** Egyszer (valamikor gyerekkorunkban) megtanultuk, mit jelent az, hogy „fáj valami”, de ehhez nem kellett éreznünk a Másik fájdalmát, elég volt a sajátunkat. Amikor pl. elestünk az utcán és felhorzsoltuk a térdünket, a felnőttek ilyeneket mondtak: „nagyon megütötte magad?” „nagyon fáj?”, és így tovább. Nemcsak azt tanultuk meg, milyen (ténylegesen elhangzó) mondatok kísérik a viszonylag jól körülhatárolható helyzetet, hanem voltaképpen egy egész rendszert tanultunk meg, szabályokat követő

viselkedés-együttest, „fájdalom-viselkedést”, egy nyelvjátékot, amelynek az elhangzó mondatok is részei. Az első nyelv tanulása közben nem úgy van, hogy már valamilyen módon „rendelkezünk a *fájdalom* fogalmával”, s azt konkrét helyzetekre – pl. elesés vagy fogfájás – alkalmazzuk, hanem épp fordítva: sok-sok helyzetből, emberi viselkedésmódból, nyelvi használatmódból vonódnak ki elvont jelentések. Ezeket nevezhetjük fogalmaknak, ekkor azonban elfoghat a csábítás, hogy úgy gondoljunk a *fájdalom* fogalmára, mint ami zárt, befejezett egységként ül a fejünkben, mint valami „saját tulajdon”, ami konkrét alkalmakkor rajtunk keresztül önálló és elszigetelt kapcsolatot létesít a helyzettel. Mintha valóban úgy függne a *fáj*, *fájdalom* szó az érzésen (az enyémen vagy a tiéden), mint a háló egy szálán a pók, vagy a vezetéken a lámpa. Pedig a *fáj* szó jelentése nem a bennem élő fogalom, de nem is maga a fizikai fájdalom, hiszen minden egyes szó jelentésének ismerete még egy sereg helyzet, kapcsolatrendszer, nyelvtani és jelentéstani szabály ismeretét feltételezi, bár roppant nehéz számba venni, pontosan hány szabályt, bennünk leülepedett nyelvi és cselekvésbeli rész- és alrendszert mozgósítunk, amikor megértjük, mit mond a Másik. A lényeg, hogy minden megérthető, átérezhető roppant bonyolult, nyelvet és cselekvéseket irányító használati szabályrendszer-háló háttérében érthető és érezhető, amit a nyelvet beszélő közösség működtet. És egyetlen „fogalom” sincs „készen” (csak általánosítható szótári jelentések vannak); inkább arról van szó: a szívesen „fogalomnak” nevezett elvontabb és általánosabb jelentéseket újabb és újabb tapasztalatok, helyzetek, használatok mossák át, színezik, módosítják, alakítják mindennapi életünk során.

amikor a Másikban fájdalom van

Stanley Cavell ezt azzal egészíti ki,^[9] hogy már az is érdekes kérdés, miért feltételezzük – bár erről sohasem bizonyosodhatunk meg –, hogy a Másik „nyilván mást érez, mint én, amikor pl.

fáj neki valami”. Miért nem gondoljuk soha, hogy a másik idegpálya-rendszerei, gerince, agya, „biológiai érzékelő-apparátusa” pontosan azt az érzetet közvetíti a Másiknak, mint nekem? Feltehetően azért, mert egymástól alapvetően (lételméletileg, ontológiailag) vagyunk elválasztva, pl. érezzük, tudjuk (megtanultuk) a Másik és a

magunk testének határait, a különbözőséget, a Máságot: hogy végül mindig „kívül rekedünk” a Másikon (nem tudja „a bal kéz, mit akar a jobb,”[10] „ami nekem kéne, azt te nem tűröd”). Ezért ahhoz, hogy ténylegesen megértsem, a Másiknak fájdalma van, nemcsak arra van szükség, hogy tisztában legyek a „fájdalom-viselkedés” ismérveivel (amelyekbe sokszor beletartoznak olyan verbális megnyilvánulások, mint „fáj a fogam”, vagy „itt fáj” stb.), hanem el is kell ismernem, hogy a Másiknak fáj valami „ott belül”. Nem elég tehát a *fáj, fájdalom* fogalmával, általános jelentésével, használati szabályával rendelkezni, hanem a Másiknak – a konkrét, hús-vér személynek az éppen adott szituációban – fájdalmat is kell tulajdonítanom, el kell fogadnom, hogy a helyzet abba a kategóriába tartozik, amikor a Másikban fájdalom van. Cavell észrevétele alapján voltaképpen azt kell elismernem, hogy a *fáj* a Másiknak már személyes, csak rá jellemző jelentéssel rendelkezik. Éppen erre nem hajlandó Ragin doktor: természetesen tisztában van a *fáj, szenvedés, bezártság* és más szavak jelentésével; de az egész „Gromov-jelenséget” a jelentések általános szintjén értelmezi, és azt nem fogadja el, hogy egy beszélő, kiabáló, kipirult, ziháló emberrel van dolga, aki számára a *fáj*, a „*szenvedek*”, a „*be vagyok zárva*” személyes jelentéssel telítődött, és éppen hogy nem érzéketlenné válna a szenvedésre, ha teljesen „visszavonulna önmagába”, mert ami Raginnak kívül van, az Gromovnak már réges-régen a belsejét emészti, módszeresen és kíméletlenül. Tehát Ragin mégsem ismeri el, hogy Gromov (és a többi beteg) helyzete elviselhetetlen, és nem látja, hogy a többiek és Gromov között csak annyi a különbség, hogy Ivan Dmitrics az egyetlen, aki ezt értelmesen, fogalmilag el tudja mondani, csupán ő tehet kísérletet, hogy az orvos „eleven lelkiismerete” legyen. Ragint részben épp Gromov magas intelligenciájú „fogalmisága” téveszti meg: azt hiszi, ha fogalmilag birtoklunk valamit (ha *fog-juk fogalommal*), akkor azon uralkodni is tudunk. Holott ha a fogalom soha sincs „készen”, hanem az eleven jelentések hatására szüntelenül változik, elvi lehetetlenség, hogy teljesen mi legyünk az urai, s könnyen fordulhat a kocka: nem mi használjuk a nyelvet, hanem mi leszünk neki kiszolgáltatva, mert a nyelv éppen nem felmutat és feltár, hanem megtéveszt, és elrejt előlünk valamit, illetve – mint Gromov esetében láttuk – „megbetegszik”, „kisiklik”, leáll. Vagy, mint Ragin számára a *szenvedés* szó, a nyelv

személyes jelentéssel telítődik, de ehhez – legalábbis ebben az esetben – az kell, hogy Andrej Jefemics is a 6-os számú kórterem foglya legyen, és hogy Nyikita, a kórterem szadista őre „az öklével az arcába vágjon” és a „foghúsából kiserkedjen a vér”.

A referencia-elmélettel, a „verifikációs”, igazság-alapú szemantikával más, alapvető bajok is vannak. Bizonyos helyzetekben, pl. egy laboratóriumban, ha az a feladatom, hogy tényeket rögzítsek, kitűnően működhet. Ha nagy társaságban valakit névvel meg akarok különböztetni (pl. „Gromov”, feltéve, hogy nincs több Gromov), leírással („aki

időnként feláll az ágyán, kiabálva-hadonászva”, feltéve, hogy ezt épp más nem teszi), egyszerű rámutatással („ő”, ha elég pontosan mutatom az ujjammal az irányt), akkor is hasznát vehetjük, bár az elmélet mindig azt a benyomást kelti, hogy a kijelölés minden más rendszeralkotó tényezőtől függetlenül, egy „privát csatornán át”, a „pókfonál” segítségével, önmagában lehetséges. A nyelv akkor is pontos lehet, ha nem tényeket rögzítünk mondatokkal, hanem pl. metaforákkal írok le egy helyzetet, olyanokkal, mint „minden szó beszél”, vagy „csend lobbantja őket [a szavakat] a fejetek fölött”. A metafora is találhat (és rátalálhat) egy-egy helyzetre, sőt van, amikor csak az talál; a tényszerű, szó szerinti áttekintés képtelen megragadni a beszélő által a szituáció leglényegesebbnek tartott vetületét. A 20. század 60-as éveinek nagy újrafelfedezése volt – Max Blacktól Paul Ricoeurig –, hogy a metafora nem pusztán retorikai díszítmény, nem „egy kicsit szebben mondja”, amit tényrögzítő, leíró mondatokkal is közölhetnénk. Hanem sok esetben hiányt pótol: egy érzékterületről azért viszünk át egy szót a másikra, mert a szó szerinti nyelvi szinten elakadtunk: elfelejtettük, nem találjuk a megfelelő, a helyzetet igazán megragadó kifejezést (talán soha sem volt). A „nemzetközi szakirodalomban” Jacobsontól, az egyetemen Zsilka Jánostól tanultam, hogy a nyelvi mozgások, változások egyszerre alapulnak metaforákon és metonímiákon: miközben egy szó átkerül az egyik nyelvjátékból a másikba, a megjeleníteni kívánt helyzet egyik lehetséges nézőpontja felerősödik, kiemelkedik a többi közül, és – ez a metonímia működési elve – ezen a részleten át értem, „foglalom össze”, „kebelezem be” az egész helyzetet. Ezen a részleten át tulajdonítok jelentést a komplett és komplex szituációnak, oly módon, hogy a részlettel egyben „célzok” az „egész helyzetre”: egyértelművé teszem, hogy a részlet melyik sokfelé ágazó szituációra vonatkozik. Ha például azt hallom, hogy a „csend lobbantja a szavakat a fejünk fölött”, az ábrázolásban egy pillanatra megjelenik a láng, a tűz; a csend a tűz csiholója lesz, s egy-egy szó egy-egy felfénylő, világosságot hozó lobbanás a csend éjjelében: egyetlen szó, a *lobbant* egyre táguló látómezőt nyit meg, hogy ennek a részletnek a *fényében* lássam a többi részletet is.

a nyelv képszerősége

A referenciaelmélet keveset foglalkozott a metaforákkal és metonímiákkal, és szétterjedő, bizonytalan, sokszor „egyszerű szavakkal

visszaadhatatlan”, „fordíthatatlan”, azaz parafrázálhatatlan, és definícióknak ellenálló mivoltuk miatt sokszor ki is iktatta a szemantikából[11] (ami nekem olyan, mintha a szénvegyületeket számúznánk a kémia tárgyköréből). A metafora és a metonímia – mivel egészen másképp bánik a tényekkel és az igazsággal, mint az egyszerű, ténymegállapító mondatok – már más szemantikai elméleteket kíván, mint a referencia-elmélet. Azok a gondolkodók (Heidegger, Maurice Merleau-Ponty), akik nem a nyelv elvont logikájából kiindulva igyekeztek vizsgálni emberi és világbeli viszonyokat, hanem épp a nyelv képszerűségéből indultak ki – abból a sajátosságából, hogy elvileg végtelen számú helyzetet képes megjeleníteni, bizonyos értelemben *lét*-re hozni, ezért pl. alkalmas a költészetre –, közelebb kerültek a személyes jelentéshez. A személyes jelentésnek a hagyományos értelemben vett nyelvi jelentés csak egyik eleme, bár fontos, előfeltétel-szerű része. Kétségtelenül elemi, nyelvi szinten már értenem kell a szavakat, hogy a személyes jelentés működésbe lépjen. Az ilyen mondatok: „azt hiszem, az édesanyád meghalt”, „nem fogadták el az utóbbi négy év munkájáról szóló beszámolódat”, „hamarosan nyugdíjazzuk önt”, egészen mást jelentenek, ha nekem mondják, ha énrám vonatkoznak, mintha csak úgy hallom ezeket. Ezekben a mondatokban – legalábbis a megszokott értelemben – semmi költői nincsen, de összeköti őket a művészi megfogalmazásokkal, hogy közvetlen érzelmi és értelmi válasz-reakciókat hoznak bennem létre, egy nagyon konkrét személyben, s a belső, a „privát szféra” fölülkerekedik a nyelv közösségi, mindenki számára hozzáférhető, „publikus” jellegén, bár nyilvánvalóan épít rá. Ilyenkor a szavakat – valóban kreatívan – elkezdem a magam számára, a saját helyzetemre értelmezni és felhasználni. Ahogy voltaképpen minden jelentés-szituációban olyan eszközt működtetek, amelynek szavai mindig is jelentettek valamit, előttem milliók használták ugyanezeket, múltjuk pedig az „idők kezdetébe” vész. Ugyanakkor én is, mint minden beszélő, ha a nyelv birtokába kerültem, nem egy társalgási zsebkönyv vagy egy színdarab megírt mondatait mondom fel, hanem önállóan, saját „beszédműként” fűzök egymáshoz szavakat; mindig újrahasználok a már adott szabályokat, s velük olyan tartalmakat is közölni tudok, amelyeket vélhetően még senki soha sem mondott (ez leginkább a költészet esetében fordul elő). A jól ismert köz-jelentés egyszer csak a saját, személyes jelentésem lehet, s így leszek felelős (*felelő*-s) azért, amit mondok. A köz-jelentés teljesen soha nem válik személyes

jelentéssé, hiszen a természeti, közösségi, kulturális köz-világ nem süllyed el körülöttem, ahogy a közvilágítás sem huny ki, ha a szobámban felgyújtom a villanyt. De abban a mértékben, amennyire az *én* anyámról, az *én* beszámolómról, az *én* munkámról, állásomról van szó, és amennyire bennük *én* „fejeződöm ki”, annyira személyessé válhat a jelentés. Gondoljunk a reménytelenül szerelmesre: a frusztrációt az okozza, hogy kétségbeesetten akarna egy részt a másikból, amiben úgy gondolja: épp kifejeződne, s ez kerül elutasításra. A kölcsönös szerelem, azt hiszem, ennél bonyolultabb, mert ott annyi minden történik „magától”, a tényekhez szükséges távolságot annyira felváltja a közelség és a spontán intimitás, hogy nagy hiba lenne „tulajdonviszonyokban” leírni; a kölcsönös szerelem két személy személyes jelentéseiből áll.

Az angol *to mean* vagy a német *meinen* ('jelenteni') a *jelent* mindkét fő jelentését hordozhatja: *what does this word mean?* – 'mit jelent ez a szó (úgy általában, pl. a szótárban hogyan adják meg?); *I mean what I say* – 'komolyan gondolom, amit mondok (pl. nem tréfálok)', 'igen, itt vagyok a szavaim mögött'; *Ich meine...* – 'úgy értem, én, hogy...'. A helyzettől függően talán minden szó, minden mondat hordozhat „egzisztenciális”, személyes jelentést is. Ezért indul ki több fenomenológiai, hermeneutikai, egzisztencialista nyelvelmélet (a zömében német és francia „kontinentális” iskolák filozófiai hagyományát követve) a nyelv eseményét, a megszólalást, a beszédet körülvevő helyzetből s a közben szerzett tapasztalatból. Voltaképpen a kései Wittgenstein is (közösségi és hétköznapi) helyzetekből, pontosabban a mindennapos gyakorlatból indítja a jelentés magyarázatát. Sőt így tesz a referenciaelmélet (az igazságérték szemantika) is, amelyet szokás élesen szembe állítani a kontinentális hagyománnyal és a korai Wittgensteinnel. Holott a különbség csupán annyi, hogy a referenciaelméletek a helyzetek igen szűk körét vizsgálják: azokat, amikor valaki a világot nagy távolságról szemléli, és a világ egy többé-kevésbé rendezett szeletéről kijelentéseket tesz (s ehhez a *Tractatus* Wittgensteinje hozzáteszi, hogy a rendezettség épp a kijelentés révén jön létre; a mondat mintegy „teremti” a szituációt; mondat és tény együtt, egyszerre jönnek létre). Az ilyen helyzetekről az igazságfogalom segítségével valóban áttekinthető és hasznos képet tudunk adni: a referenciaelmélet azt méri fel, milyen logikai viszony fűz bennünket a külvilághoz „úgy általában”, reggeltől estig, amikor csak körülnézünk, járunk, leülünk, felállunk, és így tovább. E logikai viszony működtetésével tudunk tájékozódni, nem nekimenni tárgyakkal, ezért ismerjük a dolgok és lények „széleit”: hogy mi meddig tart, merre van jobb és bal. Azaz a minket a világhoz fűző logikai reláció az általánosság legmagasabb szintjén igazít el, ami nélkül nem léteznénk. De sok-sok más helyzet is lehetséges, és a nyelvet számtalan más célra is használhatjuk; a *Filozófiai vizsgálódások* Wittgensteinje szerint a nyelvjátékok száma elvileg végtelenül bővíthető, hiszen a legtöbb, látszólag értelmetlen nyelvi megformálás, sőt tett, cselekvés köré is ki tudunk találni olyan helyzeteket (tág értelemben vett kontextusokat), amelyekben ezek értelmet nyerhetnek.

a belső világába vezető ajtó

A kontinentális hagyomány nyelvfilozófiájának is több változata van; úgy tűnik, ezeket összeköti, hogy – elsősorban Heidegger nyomán – a

legfontosabbnak a nyelv valakit vagy valamit megnyitó, elének táró, közszemlére tévő képességét tartják. A megnevezéssel, kijelöléssel, utalással csak érintünk dolgokat vagy személyeket, de a beszéd, a leírás a jellemző, a helyzetre találó szavak megválogatásával, a metonímia és a metafora érvényesítésével úgy üthet rést (*közt*) az ábrázolandókon, úgy nyithat meg egy helyzetet, egy jellemet, hogy érezhetem: ehhez személyes közöm van. „Ez igazán eredeti – örvendezik Ragin, amikor Gromov a róla szóló jellemzést befejezi –, egyszerűen ragyogónak találom!”; más kérdés, hogy igazi hatást nem tesz rá egyetlen szó sem, s a lelkesedés sokkal inkább intellektuális-fogalmi védekezés, mint belátás. Pedig Ivan Dmitrics valóban szélesre tárja az Andrej Jefemics belső világába vezető ajtót: „Soha életében senki egyetlen ujjal magához nem nyúlt, nem félemlítette meg, nem törte meg. [...] Természetből fogva lusta, puha ember, és azért igyekezett úgy elrendezni az életét, hogy semmi se nyugtalanítsa. [...] A kórház vezetését átengedte a felcsernek és a többi aljanépségnek, maga pedig ült a melegben, a nyugalomban, és gyűjtötte a pénzt, érdekes könyveket olvasott, és szabad idejét mindenfajta magasröptű marhaságról való elmélkedéssel és (Ivan Dmitrics itt az orvos rezes orrára sandított) némi itókéval édesítette meg. [...] a valóságot pusztán csak elméletből ismeri [...] Ha teszem azt, látja, hogy egy paraszt veri a feleségét: miért lépjen közbe? Hadd verje, előbb vagy utóbb úgyis mind a ketten meghalnak, azonkívül a paraszt ütlegeivel úgysem azt sérti meg, akit ütleget, hanem saját magát [...] Jön egy szegény asszony, a foga fáj... Ugyan! A fájdalom nem egyéb, mint a fájdalom képzete, meg azután betegség nélkül úgysem éli le senki az életét, valamennyien meghalunk, azért hát eridj haza, jóasszony, ne zavarj engem az elmélkedésben meg a vodkaivásban. [...] Nem, uram, ez nem filozófia, nem gondolkodás, nem széles látókör, hanem lustaság, fakírság, álmos, tompa elbutultság... Az ám! – Ivan Dmitrics megint dühbe gurult. – Megveti a szenvedést, de bezzeg ha az ajtó közé csípi az ujját, majd elbődül, ahogy a torkán kifér!”

A monológ egy metaforába rejtett „ujj”-al kezdődik („senki egy ujjal magához nem nyúlt”), és Andrej Jefemics nagyon megfogható, megsebezhető, ajtó és félfája közé csíphető „ujj”-ával végződik, ahol az elképzelt helyzetben az orvos felüvölt fájdalmában. Az ábrázolás azért kitűnő, mert fogalmi-általános leírások („lusta”, „puha”, „a valóságot csak elméletből ismeri”) és villanásszerű életképek („példák”) váltogatják egymást, s az utóbbiakban Raginnak mindig a passzív oldala kerül fókuszba: hús-vér alakokhoz („a paraszt és a felesége”, „szegény asszony”) kell viszonyulnia, akiket csak bámul vagy elutasít. Már az elbeszélés szövege, mint mindig, ha egy történetet olvasunk, egy időre kiemel a megszokott „világban-lét”-ből, és úgy helyez vissza, hogy a mindennapos „*itt* vagyok én, aki lát, megnéz, megfog stb. egy *ott*

lévő tárgyat” helyett teljesen más világban rak le, egy kisvárosban a 19. század végi Oroszországban. A városból csak annyit látok, amennyibe az elbeszélő beavat, de ebbe a 6-os számú kórterem leírása éppúgy beletartozik, mint Ragin otthonáé vagy az orvos (és mások) belső érzéseiről szóló beszámolók. Ugyanakkor nem egyszerű „én-ő/az” (szubjektum–objektum) viszonyba kényszerülök, hanem körül kell nézmem, el kell helyezkednem, bizonyos értelemben egy ideig „ott kell laknom, élnem”: nem *rá/hozzá/oda/arrafelé* vagyok kívülről, hanem *benne*. Ez a *benne* segíthet, hogy a bennem lévő személyes rezonálni kezdjen arra, ami körbefog. Hogy a beavatás itt különösen fontos Csehovnak, többek között abból is látszik, hogy az elbeszélés második bekezdésében – tőle szokatlan módon – megszólítja az olvasót: „Ha nem félsz, hogy megéget a csalán, menjünk végig a keskeny ösvényen, amely a melléképülethez [voltaképp a 6-os számú kórteremhez] vezet, s nézzük meg, milyen élet folyik odabent.” A szerző bizonyos értelemben már a történet legelején „bezár minket” a kórterembe^[12], hogy először Gromov történetének elmeséléséhez kiengedjen, majd amikor Ivan Dmitricsről kiderül, hogy ide vezet az útja, újra ránk csukja az ajtót, végül megint kikerülünk, mert sokáig Ragin nézőpontjából kell figyelemmel kísérnünk a történetet, hogy aztán vele együtt az író megint bekísérjen, s akkor csak az orvos halála után szabadulunk. A személyes jelentéshez úgy vezet út, ha nem csupán a nyelv leíró és megjelenítő képességére figyelünk, és nem felejtjük, hogy a szó nemcsak a külvilághoz fűző viszonyunkról, hanem a világban-lévő helyzetünkről, a világban-létünk *hogyan*-járól is sok mindent el tud mondani. A nyelv még arra is figyelmeztetni tud, hogy csupán leíró, megjelenítő funkcióját ismerjük el, és megnyitó, *hogyanunkat* felmutató tehetségéről nem akarunk tudni.

az ősjelentés

A kontinentális hagyomány nyelvfilozófiai gyökerei a francia felvilágosodásig (Étienne Bonnot de Condillac, Denis Diderot) és a német romantikáig (Johann Gottfried Herder, Wilhelm von Humboldt) nyúlnak; e hagyomány gondolkodói főként a nyelv eredetét és a nyelv és gondolkodás viszonyát firtató vitákat tekintik figyelemre méltónak. A jelentést a kontinentális nyelvfilozófia is a beszédhelyzetből eredezteti, s ehhez tapasztalat és kifejezés viszonyát vizsgálja.^[13] Több irányzat (Heidegger, Ricoeur) kiegészíti ezt azzal, hogy bizonyos fontosnak tartott, elsősorban

a filozófiában szívesen használt szavak (*igazság, fogalom, jelentés, bűn, tett* stb.) etimológiáját, jelentéseik kialakulásának történetét firtatja (ahogy én tettem a *beszél, szól* stb. szavakkal). Ilyenkor a hétköznapi nyelvben is használt szavakat voltaképpen „ős”-metaforáknak és -metonímiáknak tekinti. Azt az idő homályába vesző, de mégis biztosan megtörtént „történelmi helyzetet” igyekszik rekonstruálni, sőt „újra-élni”, amikor egy emberi hang-egység összekapcsolódott egy szituációval, és így rögzítette az „ős-tapasztalatot”, nyilvánvalóan metonimikusan kiemelve egy részletet, s ezen (ez „alatt”) értve az egész, többé-kevésbé jól elhatárolható tényállást. Hogy melyik részleten át ragadta meg valaki „először” azt, ami körülvette – kellett lennie egy ilyen pillanatnak, a megnevezések, a szavak nem születhettek „kórusban” –, s a valószínűleg sok változatból melyik, és miért *éppen az* terjedt el a nyelvhasználó közösségben: ez érdekli azokat, akik szerint a nyelv nem pusztán „az információcsere” eszköze. Ha megnyitjuk a szavakat, a nyelv maga vall a létünket meghatározó szavak szemléleti háttéréről, s az „ősjelentés” kulcsot adhat kezünkbe a filozófiai értelmezéshez is.

Heidegger szerint pl. a görög *fűszisz* (leginkább 'természet') szó egyenesen a *lét* megnyílni módjaként értelmezendő: „A felnyíló-idéző működés önmagában egyszersmind a látszó-fénylő megjelenés is”**[14]**. A görög ősz-létértelmezés tehát: olyan jelenlét, jelenvalólét, amely a fényben egyszer csak láthatóvá válik, megnyílik. Más alkalommal Heidegger – némileg hasonlóan Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódásainak*, illetve az angolszász analitikus filozófusok (J. L. Austin, Gilbert Ryle) módszeréhez – nem „etimologizál”, hanem pl. a *gondolkodás* jelentéseinek számbavételéhez kiindulópontként azokat a hétköznapi használatokat sorolja fel, amelyekből megállapítható, hogyan „határolható körül” ez az emberi tevékenység. „Azt mondjuk – írja Heidegger a *Bevezetés a metafizikába* 46. paragrafusában –, 'Ember tervez, Isten végez' [Németül: Az ember gondolkodik, az Isten meg kormányoz']. Ez esetben gondolkodni annyit jelent, ezt vagy azt elgondolni, eltervezni; ezt vagy azt végiggondolni azt jelenti: valamit átlátni, áttekinteni”**[15]** Végül arra a következtetésre jut, hogy a *gondolkodni* (*denken*) eredeti alapjelentése, amely a legjellegzetesebb, „első” metonimikus kiemelésként a gondolkodás folyamatát felmutatta, s egyben összefoglalta, a „szabadságban történő elénk-állítás”**[16]**

lehetett. És gyakran tapasztalhatjuk, hogy Heidegger a „szó megnevező erejét” – a filozófusoknak tekintett Hérakleitosz és Parmenidész szövegei mellett – „egyenesen a görögök nagy költészetének segítségével”^[17] (pl. Pindarosz vagy Szophoklész), kifejező metaforák, metonímiák segítségével világítja meg.

Mivel a „belső”, ráadásul „intim” világ firtatása jóval kevésbé rendszerezhető, ellenőrizhető, és ezáltal formalizálható, mint az utalás és az egyszerű megjelenítés, nincs mit csodálkoznunk, hogy az analitikus nyelvfilozófia vagy a sztenderd nyelvtudomány a személyes jelentéssel nem kíván foglalkozni. Heidegger a szavak eredetének figyelembevételét azzal igyekezett igazolni, hogy „akkor még” az ember számára „egy” volt lét, gondolkodás, nyelv és igazság, és valamiféle eredendő, belső, intim – talán „természeti-természetes” – viszonyban volt saját létezésével. Az elméletek megjelenésével, a mindennapos gyakorlati tevékenység és a logikus gondolkodás szétválásával azonban megkezdődött a „létfelejtés” folyamata, ahogy „elfelejtettük” azt az „ősi szituációt” is, amiben a szó jelentése eredetileg megfogant. A létfelejtés már a sokat ünnepeelt i. e. V. századbeli görög filozófiákban, tehát már pl. Platónnál bekövetkezett. Az analitikus iskolák nem hisznek abban, hogy a szavak „ősi”, „eredeti” jelentése valami „kollektív népi bölcsességet” képviselnének. Lehetséges, hogy az „első beszélő” – vélhetően öntudatlanul, mint holmi „ösztönös költő” – valami mély belátást is megragadott a megnevezésben, de ez minden nyelvben más és más. Semmi sem hatalmaz fel minket, hogy a görög (vagy német) nyelv ilyen szavait a fontos, filozófiai fogalmaink jelentéseinek boncolásakor előnyben részesítsük pl. a héber vagy a baszk, vagy bármelyik más nyelvvel szemben. Fontos gondolat, hogy a szófelejtés azonos lehet a létfelejtéssel, de úgy tűnik, Heidegger túl messzire merészkedett második korszakában, amikor bizonyos költők – pl. Hölderlin vagy Trakl – bizonyos verseiben olyan, létezésünk legmélyebb titkait feltáró kinyilatkoztatásokat érzett, amelyek már-már a „megváltás”, a garantált megvilágosodás biztonságával szólnak arról, kik vagyunk leginkább.**[18]** Miért Hölderlin és miért nem pl. Shakespeare, vagy bárki más. Heideggernél gyakran általánosításokba torkollik a

metonimikus-metaforikus konkrétság, és a személyes nem egyszer elsikkad. Az etimológiák és a költői megfogalmazások is tartalmazhatnak hasznos szempontokat egy jelentés meghatározásánál, de más a figyelembe vétel, és más egy jelentésről kimondani, hogy azonos a lét értelmével.

a személyes jelentés

A személyes nélküléd, nélkülém – a hús-vér személy nélkül – biztosan nem működik, s a hatást sem előírni, sem „ex katedra” kijelenteni, sem megjósolni nem lehet, s különösen lehetetlen „parancsba adni”. De még a személy részéről „akarni” sem: a személyes jelentés mindig „történik is velem”, kiszámíthatatlanul és rendszerezhetetlenül. Ahogyan végső soron minden jelentés és minden életesemény: „és éppen ez a jó”, különben lehetetlen volna játszani a nyelvvel, vagy új ismereteket közölni vele. A szó felejtése is kiszámíthatatlan; „szavadat ne feledd!” – jó, ha nem felejtetted és folytatni tudod. És az is jó, ha az „elfelejtett szó” – legalábbis egy ideig – kimondatlan marad, mert annyira személyes, hogy egy-egy köznyelvi jelentés óhatatlan általánosítása, az a tény, hogy a nyelv először mindig a közkeletűt, a bevettet bocsájtja rendelkezésünkre, elnémít bennünket. A nyelv kisiklik és elhallgat, mert jobb, ha semmi sem helyeződik kívülre, mintha a külsőt semmi sem fűzné a belsőhöz. De azt se feledd, hogy ez a „frazológiai szócsoporthoz” a *szó*-t egyes szám második személyű birtokos- (és tárgy-) esetben szerepelteti: neked adja, tulajdonítja, a tiedként jeleníti meg. És ami a tiéd, lehet személyes is.

[1] L. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát*, a többi etimológiára nézve is.

[2] A „kotta”-metafora szerepel az elbeszélés szövegében; Ragin mondja a postamesternek, Mihail Averjanicsnak szokásos délutáni eszmecseréjük alatt: „Amint ezt ön is tudja [...] ezen a világon minden jelentéktelen és érdektelen, kivéve az emberi szellem legmagasabbrendű megnyilvánulásait. [...] Mi pedig a szellem legcsekélyebb megnyilvánulását sem tapasztaljuk magunk körül, következésképpen élvezetben sem lehet részünk. Igaz, vannak könyveink, de a könyv nem pótolja az élő beszédet és eszmecserét. Ha szabad egy nem egészen találó hasonlattal élnem: a könyv kotta, a beszélgetés pedig ének.” Az elbeszélés szövegét Szöllősy Klára fordításában idézem az alábbi kiadásból: *A világirodalom legszebb elbeszélései, az ókortól a XX. századig*, II. kötet, Budapest: Európa, 1971, pp. 296–357.

[3] Raginról az elbeszélő zárójelben megjegyzi, hogy „(sohasem néz szembe azzal, akivel beszél)”.

[4] <https://www.ourcivilisation.com/smartboard/shop/swift/letters/chap2.htm>, elérve 2017. július 27 (saját fordítás).

[5] Vö. pl. Zágonyi Ervin: „Kosztolányi Csehov-élménye nyomában”, *Irodalomtörténet*, 16/66, 2. szám, 1984, pp. 304–334: http://epa.oszk.hu/02500/02518/00238/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1984_02_304-334.pdf, elérve 2017. július 27.

[6] Ekkor az LGT tagjai Karácsony János, Laux József, Presser Gábor és Somló Tamás voltak.

[7] <https://www.youtube.com/watch?v=tJGbRCBhwn8>

[8] L. főként Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*, ford.: Neumer Katalin, Budapest: Atlantisz, 1998, elsősorban a 281. paragrafustól a 308-ig paragrafusig (pp. 146-154).

[9] L. elsősorban: Stanley Cavell: *The Claim of Reason, Wittgenstein, Skepticism, Morality and Tragedy*, Oxford and New York, Oxford University Press, 1979, elsősorban pp. 3-48.

[10] Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódások* 268. paragrafusában megkérdezi: „Miért nem tud a jobb kezem a balnak pénzt ajándékozni?” És így szól a magyarázat: „Amikor a bal kéz elvette a pénzt stb., feltesszük a kérdést: 'No, és hogyan tovább?' És ugyanezt lehetne kérdezni, ha valaki önmagának adott volna privát szómagyarázatot; úgy értem, ha maga elé mormol egy szót, és közben egy érzetre irányította a figyelmet”. Szigorú értelemben önmagamnak nem tudok semmit sem „ajándékozni”, csak egy másik embernek. Ahogy nem hívhatom meg önmagamot vacsorára és nem ülhetek a saját ölemben. Ugyanígy a jelentéseket, ha bizonytalan vagyok, ha segítségre van szükségem, nem tudom „magammal megbeszélni”; csak akkor tudok tisztázni egy jelentést, ha azt vizsgálom, a közösség többi tagja hogyan használja a szavakat. Mindenképpen ki kell lépnem – bizonyos értelemben – „önmagamból” a többiek közé, és minden – további – privát definíció, magamnak szóló „magyarázat” meddő és fölösleges; magamtól nem tudok meg többet még az érzésre koncentrálva sem.

[11] L. pl. Donald Davidson: 'What Metaphors Mean', *Critical Inquiry*, Vol. 5, No. 1, *Special Issue on Metaphor* (Autumn, 1978), pp. 31-47.

[12] Kállay C. Katalin ötlete – szóbeli közlés.

[13] L. pl. Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*, Budapest: Atlantisz, 2007.

[14] Martin Heidegger: *Bevezetés a metafizikába*, ford. és jegyzetekkel ellátta Vajda Mihály, Budapest: IKON Kiadó, 1995, pp. 52-53.

[15] Heidegger, i. m., p. 61.

[16] i. m. pp. 61-62.

[17] i. m. p. 53.

[18] Vö. Martin Heidegger: „...költőien lakozik az ember...”: *Válogatott írások*, ford.: Bacsó Béla, Hévízi Ottó, Kocziszky Éva, Pongrácz Tibor, Budapest-Szeged: Pompeji és T-Twins Kiadók

kép | danjazzia, shutterstock.com